

Zekiye DEMİR (*)

DİYANET HUTBELERİNDE KADIN SÖYLEMİ (2001-2011)

öz

Bu çalışmada, 2001-2011 yılları arasında toplam 597 hutbe kadın söylemi bağlamında incelenmiştir. Hutbeler dini konuların yanı sıra milli ve sosyal konulara da değinmektedir. Hutbe konularının içinde kadın temasıyla doğrudan veya dolaylı ilişkili hutbe sayısı 161'dir. Bunlardan sadece 13'ü doğrudan kadınla ilgilidir. Kadınla doğrudan ilgili hutbeler daha çok özel günlerle ilişkilendirilmiştir. Eş, anne, kız çocuğu veya birey olarak kadın alt kimliklerinin hiç birinde negatif bir vurguya rastlanmamıştır. Kadına veya kız çocuklarına ayırimcılık ve kötü muamele yapılmaması, saygı ve sevgi gösterilmesi çağrısı ağırlıklıdır. Hutbelerde geçen kadın isimleri de hep olumlu örnek olarak yer almıştır. Genel olarak Diyanet hutbelerinde kadına ilişkin pozitif bir söylemin egemen olduğu söylenebilir.

anahtar kelimeler

hutbe, kadın, söylem ve içerik analizi.

abstract

Women Discourse in the Khutbas of Diyanet (2001-2011)

In this study, 597 khutbas which were delivered between 2001-2011, are analysed in the context of women discourse. Khutbas basically undertake the religious issues along with social and national issues as well. Throughout this

study it is identified that, in general, the language which underlines the sexual discrimination was avoided in khutbas. Hence the issues were considered without any classification of male or female but it was in general. Total number of khutbas that are directly or indirectly related to women are 161 but only 13 are directly related. Those directly related khutbas are generally concerned about the issues related to the peculiar occasion of women. None of a negative emphasis was observed within the sub-identities such as wife, mother, daughter or woman as an individual. The discrimination and abuse against women and girls were called to be avoided and respect and love towards them was intensively encouraged. On the other hand the epitome references of woman characters given in the khutbas were always of a positive example. We may say that, generally the discourse of woman in Diyanet Khutbas is dominantly favorable and constructive in nature.

keywords

Khutba (Friday Sermon), woman, discourse and content analysis.

Giriş

Cuma ve dini bayramlarda Müslüman erkekler namaz kılmak için camide buluşurlar. Bu iki namazın diğerlerinden farkı, sadece cemaatle kılınmalarıdır. Tek başına bayram veya Cuma namazı kılınmaz. Bu namazlarda, ülkemizde okuma hızına göre 5 ile 8 dakika süren ve ortalama 300 kelimedenden oluşan bir hutbe okunur. Bu hutbeler namazların ayrılmaz parçasıdır. Yani hutbe olmadan namaz tamamlanmış olmaz.

Hutbe sözlükte *bir topluluk karşısında yapılan konuşma* anlamına gelir. Dini bir kavram olarak da, *cuma ve bayram namazlarında, genel olarak Allah'a hamd, Resulüne salât ve Müslümanlara nasihatten oluşan konuşma* demektir. Hutbe, bir mekânda toplanmış müminlerin, başta dini konular olmak üzere, hayatlarını kolaylaştıracak, ilişkilerini uyumlu ve düzenli hale getirmeye yarayacak, bilgilenmelerini sağlamayı amaçlayan konuşmalara denir (Paçacı, 2006:272-273).

Günümüz Türkiye'sinde hutbeler, genel olarak önceden yazılmış bir yazılı metnin cemaat önünde okunması şeklinde sunulur. Bu çalışmada, her hafta ülkenin en küçük yerleşim yerinden metropollerine kadar, 70 binin üzerinde camide¹ yaklaşık 15 milyon erkeğin dinlediği (Aygün, 2011) hutbelerde kadına ilişkin nasıl bir söylem kullanıldığı konu edilmektedir.² Ülke genelinde belki hiçbir platformda aynı anda kendi rızası ile toplanan bu yoğunlukta insana ulaşmak mümkün olmadığı için, her hafta hutbeler yoluyla topluma yayılan kadın söyleminin incelemeye değer bir konu olduğu düşünülmüştür. Çünkü cuma cemaati toplumun her kesiminden yetişkin erkeklerini kapsaması nedeniyle, camilerde oluşturulan kadına ilişkin dil ve söylemin, kısa, orta veya uzun vadede

olsa da toplumda mutlaka bir karşılık bulacağı söylenebilir.

Kitlelere ulaşmada önemi bu kadar açık bir araç olan hutbeler üzerinde yeterince araştırma ve akademik çalışma yapıldığı söylenemez. YÖK tez tarama katalogundan hutbe ile ilgili hepsi de yüksek lisans olmak üzere sadece 15 tez tespit edilmiştir. Bunlardan 5'i din eğitimi,³ 4'ü hadis⁴ ile ilgilidir. Birer adet de *Nuğbetu'r-Raşşaf min Hutbeti'il Keşşaf*,⁵ iletişim,⁶ kadına bakış,⁷ Peygamberimizin hutbe tarzı,⁸ Ömer b. Abdulaziz'in hutbe dili,⁹ Cuma hutbeleri üzerinden resmi İslam'a bakış¹⁰ ile ilgilidir. Ancak son yıllarda hutbelere olan akademik çalışmalarda ilginin görece arttığı söylenebilir. Hatta bu konu, üniversitelerin kadın çalışmaları ana bilim dallarında bile tez konusu olmaya başlamıştır. Ancak ilk yapılan bazı çalışmaların, bu konuyu bütün yönleriyle ortaya koymaktan ziyade, önyargılara yenildiği de gözden kaçmamaktadır.¹¹

Hutbelerle ilgili akademik çalışmalarda istatistik yöntemlerinin de kullanıldığı içerik ve söylem analizi çalışmaları ise yok denecek kadar azdır. Bu konuda bilinen bir örnek Ahmet Onay tarafından yapılan ve 1999 yılındaki hutbeleri analiz eden çalışmadır. Bu durum çok da şaşırtıcı değildir, çünkü içerik ve söylem analizinin sosyal bilimlerde, Batı'da sosyolojide 1950'lerde kullanımı yaygınlaşmasına rağmen (Krippendorff, 2004:5-6), ülkemizde özellikle din sosyolojisi alanında yeni yeni kullanılmaya başlanmıştır .

Bu çalışmada 2001 - 2011 yılları arasındaki 11 yıllık dönemde camilerde okunan toplam 597 hutbe incelenmiştir. Odak noktası olan kadın söylemine girmeden önce bu dönemdeki hutbelerin konu dağılımları, hutbelerin hazırlanma süreci ve hutbe yazarları konusunda genel bir tablo sunulmuştur.

1. Kapsam ve Yöntem

Bu çalışmada 2001 yılının başından 2011 yılının sonuna kadar yani 11 yılda okunan toplam 597 adet hutbenin “kadın söylemi” yönüyle içerik analizi yapılmıştır. Bir yılda normalde; 52 Cuma, iki de Bayram (Ramazan ve Kurban) olmak üzere 54 hutbe okunmaktadır. Ancak 2004, 2006 ve 2010 yıllarında 55 hutbe okunmuştur.¹²

İncelenen hutbelerin 2001 yılının ocak ayından başlayıp 2006 yılının haziran ayına kadar olan 293 hutbe merkezde, yani Diyanet İşleri Başkanlığı'nda (bundan sonra Diyanet ya da Başkanlık olarak geçecektir), hazırlanan hutbelerdir. 2006 Haziranından 2011 Aralığına kadar Ankara'da okunan toplam 304 hutbenin 173'ü Ankara Müftülüğüne, 131'i de Başkanlık tarafından hazırlanmıştır. Toplam olarak, incelenen 597 hutbenin 424'ü Başkanlık tarafından hazırlanmıştır.

Bu çalışmada hutbelerin içerik analizini yapmak için; hutbelerin konusu, başlığı, yazarının cinsiyeti, konusunun özel gün, gece veya haftalarla ilişkili olup

olmadığı; hitap kelimeleri, içinde doğrudan veya dolaylı biçimde kadınla ilgili bir kelimenin olup olmadığı; varsa bağlamının ne olduğu; yine içinde kadın ismi geçip geçmediği, geçmişse bağlamı; kadın temasıyla ilgili ayet ve hadislerin içeriği gibi toplam 19 değişkeni içeren bir inceleme formu hazırlanmıştır. Her bir hutbe bu formdaki başlıklara göre tek tek incelenmiş, bilgiler forma işlenmiş, ardından bilgisayara girilerek SPSS programı yardımıyla analiz edilmiştir. Çalışmada, hutbelerdeki kadın söylemini anlama ve yorumlamada, öznel etkenlerden kurtulmak amacıyla; frekans analizi, kategorisel analiz, değerlendirici analiz ve ilişki analizi (Bilgin, 2006:18-22) tekniklerinden yararlanılmıştır .

2. Devletten Mümin Erkeklere: “Merkezi Hutbe”, “Yerel Hutbe” Tartışması

Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı; İslâm Dini’nin inançları, ibadet ve ahlâk esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere kurulmuş Anayasal bir kurumdur. Bu görevi yerine getirmede en önemli araç cami hizmetleridir. Cami hizmetleri içinde günlük konuların da ele alındığı hutbelerin yeri ve önemi büyüktür.

Hutbelerin kitlelere ulaşmadaki etkisi nedeniyle hutbelerin merkezden mi (Başkanlık tarafından) yoksa yerel olarak mı (Müftülüklerce mi) hazırlanacağı zaman zaman tartışma konusu olmuştur. Ülke gündeminde önem ve öncelik taşıyan konularda hutbe hazırlanıp her camide bu hutbenin okutulmasının avantajları olduğu gibi, yerel gündemi ve ihtiyaçları göz ardı etmesi, imamların heyecanını kırması gibi dezavantajları da vardır. İçinde bulunulan siyasi atmosferden de etkilenerek dönem dönem hutbelerin merkezden hazırlanıp tüm camilerde aynı hutbenin okunması uygulaması sözkonusu olmuştur. Her ne kadar bu uygulamanın arka planında ülkenin siyasi atmosferi, özellikle de askerlerin yönetime el koyması veya teşebbüsü sonrasında olası muhalefet alanlarından biri olan camilerin denetim altına alınması varsa da, görünürdeki neden, *hutbe hazırlanmasında yeknesaklığın sağlanmasıdır*. Hutbelerin merkezden hazırlanmasının kabul görmesinde, Başkanlık yönetiminin, camilerde beklenmedik sürpriz konuşmalara, olası provokasyonlara karşı tedbirli olmasını sağlaması, devlet elitlerine de Diyanetin kontrol altında olduğu güvencesini vermesinin önemli rolü olduğu düşünülmektedir.

Hutbe ile ilgili şu an yürürlükte olan ve Başkanlığın tüm müftülüklere gönderdiği talimat 2006’da yayınlanmıştır.¹³ Bu talimatla; 1999’da yayınlanan talimat¹⁴ ve benzerleri uygulamadan kaldırılmış ve 2006 yılı Mayıs ayı sonu itibarıyla Başkanlıkça hutbe hazırlama uygulamasına son verileceği belirtilmiştir. Yeni uygulamanın gerekçesi olarak da “...alınan geri bildirimler, uygulamada gözden geçirilmeye açık alanların düzenlenmesi, toplumun ihtiyaç ve beklenti-

lerine uygun hutbelerin yeni bir anlayış ile hazırlanması gereği” gösterilmiştir. Yeni uygulamaya göre hutbeleri illerde oluşturulacak komisyonlar hazırlayacaktır. Ayrıca aynı talimatta “Başkanlıktan hutbe gönderilmesi halinde, belirtilen tarihte o hutbe okutulur. Güncel gelişmeler ve acil durumlar karşısında komisyon, planlananın dışında uygun bulduğu bir hutbeyi okutabilir...” denilerek gerektiğinde Başkanlığın merkezi hutbe hazırlama hakkı korunmuştur. Bu yazı ile birlikte hutbenin nasıl hazırlanacağı konusunda, “Hutbe Hazırlama ve Değerlendirme Kılavuzu” hazırlanarak müftülöklere gönderilmiştir.

3. Konu Seçimi ve Hutbe Yazarlığı

Diyanetin hutbe hazırlamakla yetkilendirilmiş kişilerle yapılan görüşmelerde hutbelerin hazırlanmasında yıllık değil, en fazla üç aylık hutbe planı yapıldığı öğrenilmiştir¹⁵. Zaman zaman bu kısa süreli de olsa hutbe hazırlama planı dışına çıkılarak, ülke gündeminde özellik kazanan güncel olaylar üzerine hutbe hazırlanmaktadır. Örneğin “Aziz Şehitlerimize”¹⁶ “Müminler Tek Bir Vücut Gibidir”,¹⁷ hutbeleri önceden planlanmayan ama genel hassasiyet taşıyan güncel konulu hutbelerdir. Bu şekilde ülke gündemindeki önemi nedeniyle konusu değişen hutbelerden en dikkat çekici ve konumuzla ilgili olanı ise yakın tarihli bir hutbedir. 25.11.2011 cuma günü için “Rahmet’in Hicreti” başlıklı hutbe hazırlanmış, ancak o günlerde artan veya basında daha çokça yer alan *cina-yete kurban giden kadınlar* nedeniyle hutbenin konusu değiştirilmiştir ve yerine “Eşimiz, Evladımız, Annemiz: Kadın” başlıklı hutbe okunmuştur. Bu konu bir gazetede “Diyanet İşleri Başkanlığı, son zamanlarda toplumsal bir meseleye dönüşen kadına karşı şiddete karşı tüm Türkiye’de hutbe okuttu” başlığı ile¹⁸ diğer bir gazetede “Diyanet, Cuma hutbesi ile kadına şiddete ‘dur’ dedi” başlığı ile,¹⁹ internet gazetelerinin birinde de “Diyanet, ‘kadına şiddet’e karşı hutbe hazırladı”²⁰ biçiminde yer almıştır. Yine bu konuda bir yazar gazete köşesinde “Türkiye’nin ayıplarından biri olan ‘kadına şiddet’in azalacağına dair ilk kez bu denli umutluyum... Beni bu konuda umutlandıran şey; Diyanet İşleri Başkanlığı’nın attığı adım. Diyanet geçen Cuma, Türkiye’nin büyük sosyal yarası olan ‘kadına şiddet’e dikkat çeken bir hutbe okuttu tüm camilerde” yorumunu yapmıştır (Eyüboğlu, 2011).

Gündeme göre planı değiştiren bu hutbede dikkat çekici bir husus vardır. Genel olarak hutbelerdeki ifadelerin cinsiyetten arındırılmış olmasına rağmen bu hutbenin konu başlığı doğrudan erkeklere hitap edecek biçimde seçilmiş ve başlıktan da anlaşılacağı üzere; hutbede erkek (hatip) erkeğe (yani kadına şiddet uygulayana) hitap etmiştir.

Hutbeler için konu seçiminde siyasi atmosferden de etkilenilmektedir. Siyasette askeri izlerin olduğu dönemlerde hutbelerin merkezileşmesi ve kon-

trol altında tutulması bu bağlamda değerlendirilebilir. Yine 2001'den 2006 yılına kadar çocukları yaz Kuran kurslarına göndermeyi teşvik eden hutbelerin okunmayıp, bu tarihten 2011'e kadar her yıl, okulların tatil olup yaz Kuran kurslarının başladığı haziran ayında, konuyla ilgili hutbe okunması bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu yıllar askerin siyaset, kamu kurumları ve toplum üzerindeki etkisinin/baskısının azaldığı yıllardır.²¹

İncelemeye tabi tutulan 597 hutbenin konu dağılımına bakıldığında, bir kısmı dini, bir kısmı milli gün ve geceler olmak üzere genel bir çerçevenin de gözetildiği anlaşılmaktadır. Çünkü her yıl, bazı temalar bazı günlerde öne çıkmakta, özel gün ve haftalar hutbelerde konu belirlemede önemli yer tutmaktadır. Bazen doğrudan özel günün adı, bazen de o günü çağrıştıracak kelimeler hutbeye ad olmaktadır.²² 2001-2011 yılları arasında yayınlanan 597 hutbenin 280'i (%47) bu türden hutbelerdir. Gündemi önceden belli olan bu hutbeleri de kendi içinde dini, milli ve sosyal olmak üzere 3 kategoriye ayırabiliriz.

Özel günlerle ilgili dini içerikli hutbeleri; kandiller, bayramlar, hicret, hac, Muharrem ayı (aşure) vb. milli içeriklileri de; milli bayramlar (23 Nisan, 19 Mayıs, 30 Ağustos, 29 Ekim) ile anma günleri (Çanakkale zaferi, İstanbul'un fethi) oluşturmaktadır. Özel günlerle ilgili sosyal içerikli hutbeler de; yeni yıl, yaşlılar haftası, yeşil ay haftası, engelliler haftası, vakıflar haftası, anneler günü, dünya kadınlar günü, Mevlana haftası, organ nakli haftası vb. özel gün, gece ve haftalarda hazırlanmaktadır.

İncelenen dönemde, gündemi önceden belli olan 280 hutbenin 161'i dini (%57,5), 53'ü milli (%18,9), 66'sı (%23,5) da sosyal gündemle ilgili olarak yazılmıştır.²³ Toplam hutbe (597) içinde de dini gün ve gecelerle ilgili olanların oranı %27, milli günlerle ilgili olanların oranı %9, belirli günlerle ilgili sosyal içerikli olanların oranı ise %11'dir.²⁴

597 hutbenin konusunu (dini, milli, sosyal dışında) daha alt kategoride gruplandırıdığımızda,²⁵ en çok ibadet (110) ile ilgili hutbelerin okunduğu, bunu ahlak (93) ile ilgili hutbelerin takip ettiği görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 1: Hutbe Konuları

Konu	Hutbe Sayısı	Oran
İbadet	110	18,4
Ahlak	93	15,6
Aile-akraba ²⁶	56	9,4
Kandiller	55	9,2
İman	54	9,0
Milli günler	53	8,9
Hak şitlik	20	3,4
Günahlar	19	3,2
Çalışma-ticaret	16	2,7
İnsan hakları, saygı, sevgi	16	2,7
Sağlık	16	2,7
Zararlı alışkanlıklar	14	2,3
Cami ve din hizmeti	14	2,3
Çevre	12	2,0
Diğer	49	8,2
Toplam	597	100,0

2001'den 2006'ya kadar hutbeler Başkanlığın erkek personeli tarafından kaleme alınmıştır. 2007'den itibaren hutbelere kadın eli/kalemi değmeye başlamıştır. Her ne kadar incelediğimiz hutbeler içinde (597) oranı oldukça düşük (%6,4) olsa da yıllar itibariyle kadın hutbe yazarlığında bir artış görülmektedir. Bu artış son yıllarda Diyanet teşkilatında çalışan kadın sayısındaki gözle görülür artışa paralellik taşımaktadır.²⁷

Kadınlar son 5 yılda hutbe yazmaya başladığından, bu yıllar için ayrı bir değerlendirme yapılmıştır. Son 5 yıldaki toplam 271 hutbenin 38'ini (% 14) kadınlar, 233'ünü de (%86) erkekler yazmıştır (Tablo 2).²⁸

Tablo 2: Son 5 Yılda Yazılan Hutbelerin Yazar Cinsiyeti

Yıllar	Kadın yazar			Erkek yazar			Toplam
	Kadınla ilgili	Kadınla ilgisiz	Toplam	Kadınla ilgili	Kadınla ilgisiz	Toplam	
2007	-	2	2	19	23	52	54
2008	3	1	4	13	37	50	54
2009	1	7	8	17	29	46	54
2010	4	3	7	12	36	48	55
2011	7	10	17	10	27	37	54
Toplam	15	23	38	71	162	233	271

Tablo 2’de de görüldüğü üzere son 5 yılda kadınların yazdığı 38 hutbe içinde 15’i (% 39,5), erkeklerin yazdığı 233 hutbe içinde de 71’i (%30,5) kadınla ilgilidir. Toplam 38 kadın yazarlı hutbenin sadece 15’inde kadınla doğrudan veya dolaylı ilgi kurulmuştur.

Sonuç itibarıyla kadınların yazdığı toplam hutbe sayısı içinde kadın ile ilişkili hutbe oranı, erkeklerin yazdığı hutbeler içinde kadın ile ilişkili olandan 9 puan daha fazladır. Bundan kadınla doğrudan veya dolaylı ilgili hutbe sayısının artmasında, kadın hutbe yazarlarının artmasının etkisinin olumlu olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca kadın eli değen hutbelerin ifadelerinde de değişiklik hissedilmektedir. Başlıklar daha edebi, metindeki ifadeler de görece olarak daha sadedir.²⁹

4. Hutbede Dil ve Üslup

Günümüzde toplumsal analiz ve araştırmalarda dilin dikkate alınması gereği tartışmasız kabul görmektedir. Toplumsal anlayış, değer ve inançlar dil aracılığı ile öğrenilir, nesilden nesile taşınır ve pekiştirilir. Dilin ana gövdesini oluşturan kelimeler de, kullanım biçimine ve bağlamına göre yeni yeni anlamlar kazanırlar. Bu dinamik süreci ortaya koymayı amaçlayan söylem analizleri, toplumsal araştırmaların üretken bir yönünü oluşturur (Fairclough. 2004:2). Konumuzu oluşturan hutbeler İslam dininin kitlelere ulaştıracağı mesajların önemli metinleridir. Bu bağlamda hutbeye giriş yapılan hitap cümlesinden, seçilen ayet, hadis ve örnek olaylara kadar her bir ayrıntı önemlidir.

Hutbelerin uzunluğuna gelince, hutbeler okunması ortama 5-8 dakika sürmektedir,³⁰ ve A4 kâğıdıyla bir sayfada civarındadır. Genellikle hutbenin başında, hutbe konusu ile ilgili bir ayet ve hadis okunmaktadır.³¹

Hutbelerin dili bağlamında çoğunlukla, sadece erkeklere hitap etmesine rağmen cinsiyetten arındırılmış bir dil ve söylemin egemen olduğunu söylemek mümkündür. İfadeler herhangi bir cinse değil, genele hitap eder şekildedir. Bu yüzden bu metinlerin kadınlardan oluşan topluluklarda da okunması halinde, herhangi bir üslup ve içerik değişikliğine çok fazla ihtiyaç yoktur. Hutbelerde dinin belirli konulardaki yaklaşımı, o dine inanan herkesi kucaklayacak bir üslupla ifade edilmektedir. Cinsel veya toplumsal cinsiyete dayalı söyleme pek yer verilmemektedir.³² Örneğin çalışma konulu bir hutbede³³ çalışmanın öneminden, kazancın helallikinden bahsedilmekte, fakat çalışmaya ilişkin bir cinsiyet vurgusu yapılmamaktadır.³⁴ Evlilikle ilgili hutbelerde³⁵ konular neredeyse kadın ve erkek kelimeleri hiç kullanılmadan anlatılmaktadır. Çocuklara Kuran öğretimi konusundaki hutbelerde³⁶ kız veya erkek ayırımına değinmeden çocuklarımız ifadesi kullanılmaktadır. Hatta yaşlılara saygı konusundaki hutbede³⁷ anne baba ifadelerine bile yer vermeden konu anlatılmaktadır.

Bir konuşmaya, bir söze başlarken ya da konuşma esnasında dinleyenlere kullanılan hitap önemlidir. Çünkü konuşan, muhatabına bu hitapla bir değer

yüklenmektedir. Konuşma esnasında hitabın sayısı da önemlidir. Ne kadar çok hitap varsa o kadar çok dikkat çekme isteği vardır.

Hutbenin Türkçe kısmı cemaate hitap cümlesi ile başlar. 597 hutbedeki hitap sıklığına bakıldığında; en az 1 en fazla 12 hitap kullanıldığı görülmektedir. Fakat bunlar uç noktalardır. Çünkü toplam hutbe içinde 8 hutbe bir hitapla, bir hutbe de 12 hitapla okunmuştur. Hutbelerde en çok 3 (271 hutbede) veya 4 hitap (203 hutbede) kullanılmıştır. Yani hutbelerin yaklaşık % 80'i 3 veya 4 hitaplıdır.

Hutbelerde, hatipler “Aziz Kardeşlerim”, “Değerli Müslümanlar”, “Muhterem Cemaat” gibi 30 farklı hitap kullanmıştır. Bunlar içinde en çok hutbeye giriş hitabı, yani hutbede ilk kullanılan hitap “Muhterem Müslümanlar”dır. Bir başka ifade ile 597 hutbenin 313’üne (%52,) “Muhterem Müslümanlar” diyerek başlamıştır. İkinci sırada en çok hutbe başlangıcı olarak kullanılan hitap “Muhterem Müminler” (65 Hutbede, %10), üçüncü sırada ise “Değerli Müminler” hitabıdır (53 hutbede, %8,9) (Tablo: 3).

Tablo 3: Hutbelerde Kullanılan İlk Dört Sıradaki³⁸ Hitaplar

No	Hitap	1. Sıra	2. Sıra	3. Sıra	4. Sıra	Toplam
1	Aziz Cemaat	8	31	23	10	72
2	Aziz Kardeşlerim	13	30	47	19	109
3	Aziz Müminler	41	102	63	34	240
4	Aziz Müslümanlar	18	25	23	18	84
5	Değerli Cemaat	0	1	3	0	4
6	Değerli Kardeşlerim	16	66	56	25	163
7	Değerli Müminler	53	127	101	33	314
8	Değerli Müslümanlar	13	10	18	8	49
9	Kıymetli Cemaat	0	1	0	0	1
10	Kıymetli kardeşlerim	1	10	6	11	28
11	Kıymetli Müminler	3	14	9	8	34
12	Kıymetli Müslümanlar	0	4	1	2	7
13	Muhterem Cemaat	9	8	9	1	27
14	Muhterem Kardeşlerim	23	25	15	9	72
15	Muhterem Müminler	65	39	48	9	161
16	Muhterem Müslümanlar	313	75	59	34	481
17	Müminler	0	0	1	1	2
18	Değerli Din Kardeşlerim	0	0	2	0	2
19	Aziz ve Muhterem Müslümanlar	4	0	0	0	4
20	Kardeşlerim	14	16	19	20	69

21	Müslüman Olma Bahtıyarlığına Eren Sevgili Kardeşlerim	0	1	0	0	1
22	İmanla Hayat Bulmuş Değerli Kardeşlerim	2	0	0	0	2
23	Saygıdeğer Müslümanlar	0	1	0	0	1
24	Değerli Genç Kardeşlerim	0	2	1	0	3
25	İslam’a Gönül Vermiş Saygıdeğer Müminler	0	1	0	0	1
26	Saygıdeğer Müminler	0	0	5	0	5
27	Allah’ın Sevgili Kulları	0	0	1	0	1
28	Sevgili Kardeşlerim	0	0	2	0	2
29	Aziz kardeşlerim, Sevgili Müminler	1	0	0	0	1
30	Şerefli Müslümanlar, Sevgili Kardeşlerim	0	0	1	0	1

Yıllar itibariyle hutbelerde konuşmaya başlarken kullanılan ilk hitaba bakıldığında dikkati çeken bir nokta vardır: 2001 yılından 2010 yılına kadar aralıksız hutbeye başlarken en çok kullanılan ilk hitap “Muhterem Müslümanlar” iken 2011’de en çok hutbeye başlarken kullanılan ilk hitap “Muhterem Kardeşlerim” ve “kardeşlerim” olmuştur. “Kardeşlerim” hitabı da ikinci en çok kullanılan hitaptır. Hitaplardaki vurgunun son yıllarda daha çok ‘kardeşliğe’ kaydığı dikkati çekmektedir. Hutbelerin muhatabı erkekler olduğu için, hitap ifadelerinde cinsiyetçi bir tutumun olmayacağı kolay tahmin edilebilir. Ancak bu cinsiyet-yansız yaklaşımın da kendi içinde farklılaşma gösterdiği anlaşılmaktadır.

5. Hutbelerdeki “Kadın” Söylemi

Kadın konusu bazen artan, bazen azalan yoğunluğuyla son yüzyılda hep gündemde olmuştur. Bunun nedeni, sadece kadınların toplumun yarısını oluşturmaları değildir. Buna ek olarak kadınların bilgiye, toplumsal karar süreçlerine ve kurumlara bir “farklılık” katabilecekleri beklentisi sözkonusudur. Kadınların bilime, politikaya hatta dinin yorum ve uygulanmasına katkıda bulunma arzuları, bir toplumun sahip olduğu potansiyelin tümüyle kullanılmasını sağlamak için bir fırsat olarak görülebilir. Bu da, hem kadınlara gerekli fırsatları vermek, hem de kadın konulu araştırmalara daha fazla yönelmek ile olur. Hutbelerdeki kadın söyleminin incelenmesi de bu kapsamda düşünülebilir.

Bu çalışmada Camiye cuma namazı kılmaya giden erkeklere hitap eden hutbelerde nasıl bir kadın algısı olduğunun ortaya konması amaçlanmıştır. Bunun için önce hutbelerde cinsiyet ayırımına dayalı bir kurgu olup olmadığını öğrenmek için kadın ifadesinin yer alıp almadığı incelendi. Bu kapsamda ele alınan 597 hutbe içinde, “kadın”³⁹ kelimesi ile bir şekilde ilgili toplam 161 hutbe bulunmaktadır (%27). 161’in içinde de 13’ü (%8,1) doğrudan kadınla ilgili hutbelerdir (Bu, toplam hutbeler içinde %2,2’ye tekabül etmektedir). Bunun yıllara göre dağılımı Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Yıllar İtibariyle Doğrudan/Dolaylı Olarak Kadınla İlgili Hutbeler (2001-2011)

Yıllar	Doğrudan İlgili	Dolaylı İlgili	Genel Toplam
2001	3	4	7
2002	-	7	7
2003	2	6	8
2004	-	13	13
2005	2	13	15
2006	2	23	25
2007	1	18	19
2008	1	15	16
2009	-	18	18
2010	1	15	16
2011	1	16	17
Genel Toplam	13	148	161

Tablo 4’de iki nokta dikkat çekmektedir. Birincisi, ele alınan dönemin ilk üç yıldan itibaren kadınla dolaylı ilgili hutbelerde bir artış ortaya çıkmasına rağmen, 2006 yılı hariç, diğer yıllarda benzer seviyede seyretmiştir. İkincisi ise; doğrudan kadınla ilgili hutbelerin yıllara göre dağılımında önemli bir değişiklik sözkonusu değildir.⁴⁰

Doğrudan kadınla ilgili hutbe sayısı 13’tür ve yukarıda da vurgulandığı üzere toplam hutbe içinde oranı %2,1’dir. Bu hutbelerin konu başlıkları ve özel güne ilgisi tablo 5’te verilmektedir.

Tablo 5: Kadınla Doğrudan İlgili Hutbeler (2001-2011)

Sıra	Tarih	Konu	İlgili Olduğu Özel Gün
1	30.03.2001	İslam’da Kadın Hakları	Dünya Kadınlar Günü
2	11.05.2001	Anne Hakkı ve Anne Sevgisi	Anneler Günü
3	3.08.2001	İslam’da Evlenme ve Düğün Adabı	-
4	02.05.2003	Anne Sevgisi	Anneler Günü
5	01.08.2003	İslam’da Kadının Yeri	-
6	06.05.2005	Varlığımızın Sebebi Anne ve Babalarımız	Anneler Günü
7	25.11.2005	Ailede Devamlılık Esastır	-
8	10.03.2006	Evlat, Eş ve Anne Olarak Kadın	Dünya Kadınlar Günü
9	12.05.2006	Anne-Baba Hakkı	Anneler Günü
10	9.03.2007	İslam’ın Kadına Verdiği Değer	Dünya Kadınlar Günü
11	07.03.2008	Evlat, Eş ve Anne Olarak Kadın	Dünya Kadınlar Günü
12	7.05.2010	Anne Baba Hakkı	Anneler Günü
13	25.11.2011	Eşimiz, Evladımız, Annemiz: Kadın	-

Doğrudan kadınla ilgili olan 13 hutbenin 9'u (%70) özel gün sebebiyle okunmuştur. Bunlardan 5'i *Anneler Günü*, 4'ü de *Dünya Kadınlar Günü*' vesilesiyledir. Bu, hutbelerdeki üslup da genellikle cinsiyetten arındırılmıştır.

"Kadın" kelimesinin *doğrudan veya dolaylı* ifade edildiği 161 hutbenin yarısı (81 hutbe) özel zamanla ilgili hazırlanan hutbeler içindedir. Bunların 47'si dini, 10'u milli, 24'ü ise sosyal konulu hutbelerdir. Dini özel günlerde okutulan hutbelerde en çok "kadın" kelimesi geçenler Peygamberimizin miladi doğum gününü içine alan Kutlu Doğum Haftası ve hicri doğum gününü olan Mevlit Kandili'dir (9 hutbe). Milli özel günler içinde 23 Nisan Çocuk Bayramı (5 hutbe), sosyal içerikli günler içinde de "anneler günü"dür⁴¹ (7 hutbe). Ayrıca kadınları doğrudan ilgilendiren "8 Mart Dünya Kadınlar Günü" ile ilgili de 4 hutbe bulunmaktadır.

6. Kadın Söylemi

Kadın bir cinsiyet kategorisidir. İnsanlar, kadın ve erkek olmak üzere iki ana kategoride toplanırlar. Bu sadece bir biyolojik farklılık olarak kalmaz. Bütün toplumlarda, genellikle kadın ve erkeklere farklı görev ve sorumluluklar yüklenir. Cinsiyete bağlı olarak insanların toplumsal rolleri de değişim gösterir. Bu bağlamda farklı gerekçelerle bazı tutumlar "erkekçe", bazı meslekler "kadınca" olarak kabul edilir. Böylece toplumun her alanında toplumsal cinsiyet kategorileri oluşur. Toplumsal cinsiyet rolleri günlük konuşma dilinden edebi metinlere kadar her alana nüfuz eder. Böylece kadın ve erkeklerin toplumsal rollerini belirleyen sıfatların niçin o şekilde kurgulandığı incelemeye değer bir konu haline gelir.

Toplumdan topluma farklılaşsa da her toplumda, toplumsal cinsiyet ayrımlarının çerçevesini oluşturan geçerli veya baskın bir kadın söylemi vardır. Kadın söylemi, çoğu zaman bazı alt kimlikler yoluyla oluşturulur. Toplumlarda somut olarak kadın bu alt kimliklerden bir veya bir kaç ile ilişkili olarak varolur. Kadın her şeyden önce bir bireydir ama aynı zamanda kız çocuğudur, kız kardeştir, eştir ya da annedir. Kadın bütün toplumsal pozisyonlarda, bir şekilde bu yan kimlikleri de beraberinde taşır. Çalışırken, eğlenirken, seyahat ederken bu alt kimliklere göre farklılaşan bir hayat yaşar.⁴² Kadınla ilişkili bu alt kimliklere atfedilen önem ve değere göre de, kadın imgesi oluşur. Bu nedenle hutbelerde geçen "kadın" ile ilgili kelimeler, *anne*, *eş*, *evlat-kız çocuğu*, *birey* olarak kadın, *anne-baba* olmak üzere 5 kategoride ele alınmış ancak anne-baba ile ilgili ifadeler de anne kategorisine eklenerek 4 başlık altında toplanmıştır.

6.1. Birey Olarak Kadın

Birey olarak kadından bahsederken; eğitim hakkı, erkeklerle birbirleri üzerindeki hak ve sorumluluklar, erkeklerle denklik,⁴³ dindarlık, kadına karşı kötü mu-

ameleyi kınama, kadına hakkı olanı verme, vb. gibi konular ele alınmıştır. Bu konular içinde (35 hutbede) dikkati çekecek kadar kadınların emir ve yasaklarda erkeklerle denk olduğuna, erkeklerle aralarında bir üstünlük olmadığına vurgu yapılmıştır. Buradaki vurgu ağırlıklı olarak kadının dini sorumluluk bakımından erkekle eşit olduğudur. Erkekler dini sorumluluk konusunda kadınlardan daha fazla sorumluluk hissediyor değildir. Burada denklik vurgusu, kadınlara dini sorumluluklarını yerine getirmede engel çıkarılmaması, gerekli eğitim ve diğer imkânların sunulmasını temine yöneliktir. Ancak kadınların erkeklere dini sorumluluk bakımından denkliğine yapılan vurgu, hayatın birçok alanında denklik çağrışımı yapması bakımından önemlidir (Tablo 6).

Tablo 6: Hutbelerde Birey Olarak Kadınla ilgili Temalar

Tema	Hutbe Sayısı
Erkeklerle denklik	35
Hakkını koruma	8
Eğitim hakkı	7
Kötü muamele yapmama	6
Olumsuz örnek	6
Dindarlık	4
Erkeklerle karşılıklı hak ve sorumluluklar	2
Dünyanın süsü	1
Toplam	69

6.2. Anne Olarak Kadın

Annelik, kadının biyolojik olarak zorunlu, tarihsel olarak da fiilen yüklendiği bir görevdir. Bütün dinler anneye önemli ve saygın bir rol yüklerler. Hutbelerde kadının bu rolünün ne kadar önemsendiğine veya öne çıkarıldığına bakılmıştır.

Tablo 7: Hutbelerde Anne ile ilgili Temalar

Tema	Hutbe Sayısı
Anneye sevgi-saygı ve iyilik	42
Anneliğin önemi, sorumlulukları,	25
Anne sevgi ve fedakârlığı	17
Neslin devamındaki rolleri	10
Anne hakkı	3
Toplam	97

Anneyle ilgili en çok öne çıkan tema anneye sevgi-saygı gösterilmesi ve iyilik yapılması konusundadır (42 hutbede). Bunu anneliğin önemi ve annenin sorumluluğu ile ilgili tema takip etmektedir (27 hutbe) (Tablo 7).

6.3. Eş Olarak Kadın

Evliliğin en önemli unsurlarından biri, eşlerin birbirine saygı ve sevgi duymaları, bu ilişkiye şiddet ve kötü muamele bulaştırmamalarıdır. Camiye gelen erkeklerle hutbelerde, eş bağlamında, eşlerin birbirleri üzerindeki hakları, hayatı birlikte paylaşacakları, eşe karşı iyi muameleyi övmek, kötü muameleyi yerme, eş ile sorun yaşandığında yapılması gerekenler gibi konular ele alınmıştır.

Tablo 8: Hutbelerde Eş Olarak Kadınla İlgili Temalar

Tema	Hutbe Sayısı
Eşe karşı iyi muameleyi övmek, kötü muameleyi kınama	9
Eşlerin karşılıklı hakları, hayatın birlikte paylaşımı	5
Eş ile sorunların çözümü	5
Toplam	19

Eş olarak kadın teması (19 hutbede) olan hutbeler içinde en çok “Eşe karşı iyi muameleyi övmek, kötü muameleyi kınama”ya (9 hutbe) vurgu yapılmıştır.

Hutbelerde eşe karşı kötü muamelenin kınanması, dolaylı yoldan ve örtük biçimde kötü muamelenin varlığının kabul edilmesi bakımından önemlidir. Aile içi şiddet bağlamında ele alınan eşe karşı kötü muamele neredeyse tüm toplum ve kültürlerde değişik düzeylerde var olan evrensel bir sorundur.⁴⁴ Hutbelerde İslam dininin bu tür şiddet uygulamalarının meşrulaştırılmasına izin vermeyeceğinin kararlı bir dille vurgulanması, kadına karşı şiddetle mücadelede son derece önemlidir.

6.4. Kız Çocuğu Olarak Kadın

Çocuklar arasında cinsiyet ayrımı da geleneksel sorunlar arasındadır. Çocuğun Allah’ın takdiri ile meydana geldiğine inanan insanların, çocukları arasında cinsiyet ayrımı yapıyor olmalarının gerekçesi, tümüyle dini kaygılarla izah edilemez. Bu tür ayrımcı söylem ve uygulamalar, değişik sosyal ve ekonomik gerekçelerle yaşamaya devam etmektedir. Bu yüzden kız çocuğundan bahseden hutbeler, eğitim, evlilik, evlatlar arasında ayrım yapmama, kötü muameleyi kınama, sevgi-şefkat gösterme ve kız evladın sevinç kaynağı olması gerektiği konuları üzerinde durmaktadırlar.

Tablo 9: Hutbelerde Kız Çocuklarıyla İlgili Temalar

Tema	Hutbe Sayısı
Kötü muamele yapmama	9
Eğitim	5
Evlatlar arasında ayırım yapmama	3
Sevgi-şefkat gösterme	3
Sevinç kaynağı olarak görme	3
Toplam	23

Kız çocuğu ile ilişkili hutbeler içinde (23 hutbede) en çok kız çocuklarına kötü muamelenin kınanması (9 hutbe) sorunun kümelendiği noktaya işaret bakımından önemlidir. Bu vurgulara baktığımızda da, kız çocuklarının negatif ayırıma tabi tutulması ve bunun bir sonucu olarak onlara kötü muamelede bulunulmasının ciddi bir sorun olarak algılandığı sonucuna varabiliriz. Ayrıca 5 hutbe de kız çocuğunun eğitim ile ilgilidir.

Hutbelerin incelenmesi sonucunda kadın alt kimliklerinin olumsuz bağlamda kullanılmadığı, yoğunlaşmanın genel sorun olarak görülen alanları ortaya koyacak bir nitelik taşıdığı tespit edilmiştir.⁴⁵ Bu tespit, 1999 yılında okunan hutbelerin içerik analizini yapan ve bu analizde; *“hutbelerde, kadınların zayıflıkları, günaha ve fitneye daha meyilli oldukları şeklinde taraflı ve hatalı bir kullanım olduğu”* (Onay, 2004: 7) sonucuna varan çalışmayla paralellik göstermemektedir. Aradaki yıl farkı dikkate alındığında, Onay’ın *hatalı bir kullanım* olarak gördüğü durumda bir olumlu söylem değişikliğinin meydana geldiğini söyleyebiliriz.

6.5. Örnek Kadınlar

Dinleyicilerinin genellikle erkeklerden oluşan bir topluluğa, içinde kadınların bulunduğu örneklerin verilmesi de, hutbelerdeki kadın söyleminin bir parçasını oluşturur. Bu bağlamda 9 kadın ismi farklı özellikleri ile 49 kez hutbelerde yer almıştır. Örnek kadınlar ağırlıklı olarak, eş-çocuk-anne gibi, peygamber yakınıdır. Ancak bunların öne çıkarılan özellikleri, peygamberlere yakınlıklarından ziyade müslümanlara örnek olabilecek özellikleridir. Örneğin hutbelerde en çok ismi (24 kez) zikredilen Hz. Aişe dinde önemli yeri olan hadisleri rivayet eden (20 hutbe), ilim-bilgi-hikmet kaynağı (2 hutbe) kişi özelliği ile öne çıkmaktadır.⁴⁶ Hz. Aişe bir hutbede düğünün sadeliği, sadece bir hutbede de peygamber eşi olarak anılmıştır. Hz. Hatice 5 hutbede örnek kadın olarak yer almıştır, yer alışı nedeni de; her durumda eşine destek veren, sadakat sahibi biri ve ilk Müslüman

olma özelliğidir. Hutbelerde 10 kez zikredilen Hz. Fatıma en çok peygamberimizin kızı ve neslinin devamını sağlayan olarak (9 hutbe) yer almış, ayrıca sevgi ve merhameti de zikredilmiştir. Hz. İbrahim'in eşi, Hz. İsmail'in annesi Hacer sabır, gayret, Allah'a teslimiyet ve itaati (3 kez), Hz. İsa'nın annesi Hz. Meryem iffet ve hayâsı (2 kez), Hz. Âdem'in eşi Hz. Havva insanlığa anneliği (2 kez) ile hutbelerde örnek gösterilmiştir. Yine hutbelerde birer kez adları geçen kadınlardan Hz. Muhammedin amcası Ebu Talip'in eşi Fatıma Hatun Peygamberimizi şefkatle büyüten, Peygamberimizin ona vefa gösterdiği, anam dediği, öldüğünde ağladığı ve kabrine eliyle koyduğu kadın, Hz. Yusuf'a âşık olan Züleyha sevdiğini elde etmek isteyen kadın, Firavun'un eşi Asiye cesaret ve asalet sahibi kadın olarak hutbelerde yer almıştır.

6.6. Referans Kaynaklarda Kadın

Başta da söylendiği üzere hutbeler, genellikle konuyla ilgili olan bir ayet ve hadisin okunmasıyla başlar. Hutbe içinde de konuyla ilgili hadis ve ayetlere atıfta bulunulur. 597 hutbe içinde kadını ilgilendiren 26 farklı ayete ve 15 farklı hadise atıfta bulunulmuştur.

Tablo 10: Atıf Yapılan Kadınlı İlgili Ayetler

No	Ayet	Kadınlı İlgisi	Atıf Sayısı
1	Rum, 30/21	Eşlerin aralarındaki sevgi ve muhabbet, birbiriyle huzur bulması	12
2	İsra, 17/23,24	Ana-babaya iyi davranmak	7
3	Tevbe, 9/71	Mümin erkek ve kadının birbirlerine dost olduğu	6
4	Bakara, 2/187	Eşlerin birbirlerine örtü olması gerektiği	3
5	Hucurat, 49/13	İnsanların bir erkekle bir kadından yaratıldığı	3
6	Lokman, 31/14	Ana-babaya iyi davranılması	3
7	Nur, 24/30,31	Haramdan sakınmanın hem erkek hem de kadın için sorumluluk olduğu	3
8	Nisa, 4/19	Kadınlara mirasçı olma	3
9	Ahzab, 33/35	Erkek ve kadın Müslüman, mümin vb. olduğunda Allah'ın bağışlama ve mükâfatına mazhar olacağı	2
10	Ali İmran, 3/195	Erkek veya kadın hiçbir çalışanın emeğinin zayi olmayacağı	2
11	Nisa, 4/127	Erkek veya kadın kim salih amel işlerse cennete gireceği	2
12	Nahl, 16/97	Erkek veya kadının iyi iş yaptığında iyi mükâfat alacağı	2
13	Zariyat, 51/49	Erkekli dişili yaratılış	2

14	Nisa, 4/36	Ana-babaya iyi davranmak	2
15	Hucurat, 49/11	Karşidakilerle alay etmeme (kadınların da..)	1
16	Ali İmran, 3/14	Kadının dünya süsü olduğu	1
17	Nisa, 4/35	Karı-koca arasındaki huzursuzlukta yapılması gereken	1
18	Nur, 24/23,24	İffetli kadına zina isnat etmenin cezası	1
19	Nisa, 4/4	Mehir	1
20	Nisa, 4/23	Nikâh	1
21	Ahzab, 33/58	Zina isnadının günahı	1
22	Ahkaf, 46/15	Ana-babaya iyi davranmak	1
23	İsra, 17/1	Ana-babaya iyi davranmak	1
24	Nisa, 4/1	Erkekli dişili yaratılış	1
25	Nahl, 16/58-59	Kız evlada kötü muameleyi kınama	1
26	İbrahim, 14/41	Ana-babaya dua	1
Toplam			64

64 hutbede kadınla ilgili toplam 26 ayet referans gösterilmiştir. İçlerinde en çok referans gösterilen ayet (12 hutbede) eşlerin aralarında sevgi ve merhamet olması, birbirleriyle huzur bulması ile ilgili olan ayettir.⁴⁷ Bunu, anne-babaya iyi davranmak ve onlara “öf” bile dememekle ilgili bir ayet⁴⁸ (7 hutbede) ve birey olarak kadını erkekle denk tutan ve kadın ile erkeğin birbirlerinin dostu olduğunu ifade eden ayet⁴⁹ (6 hutbede) izlemektedir (Tablo 11).

İncelenen 597 hutbe içinde kadınla ilgili 15 farklı hadise atıfta bulunulmuştur. Atıf gösterilen 15 hadis, toplam 30 hutbede yer almıştır. Tablo 11’de de görüleceği üzere; 30 hutbede en çok vurgulananlar; *anne-babaya asi olmanın Allah’a şirk koşmak düzeyinde* olduğunu⁵⁰ (5 hutbede) sonra *kadın haklarının gözetilmesini*⁵¹ (4 hutbede;) bildiren hadislerdir. Bunları 3’er hutbede referans gösterilen *kız çocuklarını iyi yetiştirme*⁵² ve *en çok iyiliği hak eden kişinin anne*⁵³ olduğunu bildiren hadisler izlemektedir.

Tablo 11: Atıf Yapılan Kadınla İlgili Hadisler

No	Hadis	Kadınla İlgilisi	Atıf Sayısı Sıklık
1	a.Buhari, Şehadet,10; b.Buhari, Eyman,16; c.El-Münziri, et-Tergib ve't-Terhib, c.III, s.328, Beyrut, 1938 (Taberi rivayet etmiştir); d. Ahmet b. Hanbel,I,201	Anne-babaya asi olmanın günahı	5
2	Veda Hutbesi	Kadın haklarının gözetilmesi	4
3	a.Riyazü'z Salihin C.1/270; b.Müslim, Birr 149; c.Riyazü'z Salihin C.1/265	Kız çocuğunu büyütüp terbiye etmenin önemi	3
4	Buhari, Edep 2	En çok iyilik edilmeyi hak edenin anne oluşu	3
5	Ek-Tergib ve't Terhib C.1.S.96	İlim öğrenmenin kadın erkek her Müslümana farz olması	2
6	Tirmizi, Rada,11	Kadınlara iyi davranma	2
7	Ebu Davud, Nikah,43	Eşe el kaldırmama	2
8	Tirmizi, Birr, 3	Anne-babanın rızasının önemi	2
9	Müslim, Fedail, H.No:79	Peygamberin eş ve çocuklarına güzel davranışı	1
10	Tirmizi,Birr,66	Anne-babaya iyi davranma	1
11	İbn Mace Edep, 2	Anne-babanın ölümünden sonra onlar için yapılması gereken	1
12	Buhari, Zekat, 10	Kız çocuğu için sıkıntılara göğüs germek	1
13	İbn Mace, Dua,11	Anne-babanın duasının önemi	1
14	a.Ahmet b. Hanbel, Müsned. 2/329; b. Müslim, Rida',18	Eşe(kadına) hoşgörülü davranma	1
15	Müslim, Hac, 19	Kadın haklarına riayet	1
Toplam			30

Sonuç

Bu çalışmada toplam 597 hutbe, kadın söylemi bağlamında incelenmiştir. Hutbelerin, sadece dini konularla sınırlı olmadığı, konu seçilirken güncel gelişmeler ve milli günlerle de paralellik kurulmaya çalışıldığı görülmüştür. Hutbelerin ağırlıklı olarak erkeklere hitap etmesine rağmen, genel olarak cinsiyetten arındırılmış bir dilin baskın olarak kullanıldığı, konuların ele alınışında cinsiyet veya toplumsal cinsiyet bağlamında yanlı bir söylemin egemen olmadığı söylenebilir. Hutbeler son 5 yılına kadar tamamen erkekler tarafından kaleme

alınmıştır. 2007-2011 yıllarında Diyanet bünyesinde kadınların görünürlüğünün ve etkinliğinin artması, hutbe yazımına da yansımıştır. Ancak bu yansımanın, hutbelere konu çeşitliliği sağlama veya içeriğin farklılaştırılmasından ziyade, üsluba katkı düzeyinde kaldığı gözlenmiştir.

597 hutbe arasında 13'ü doğrudan olmak üzere kadınla bir şekilde ilgili toplam 161 hutbe bulunmaktadır. Kadınla dolaylı da olsa ilgili hutbe sayılarında 2004 yılından itibaren artış olmuş ancak doğrudan ilgili hutbe sayıları yıllara göre pek değişmemiştir. Doğrudan kadınla ilgili 13 hutbenin 9'u özel gün (5'i *Anneleer Günü*, 4'ü de *Dünya Kadınlar Günü*) sebebiyle hazırlanmıştır. Hutbelerde kadın konusunun doğrudan ele alınması ya özel gün ve haftalar vesilesiyle ya da kadına karşı şiddet ve kız çocuklarının okutulması gibi kadın merkezli toplumsal sorunlara paralel olarak yer almıştır.

Hutbelerdeki kadın söyleminin alt bileşenleri *anne*, *eş*, *evlat-kız çocuğu*, *birey* olarak kadın bağlamında irdelenmiştir. Birey olarak kadın bağlamında ağırlıklı olarak kadınların emir ve yasaklarda erkeklerle denk olduğuna, erkeklerle aralarında bir üstünlük olmadığına vurgu yapıldığı görülmüştür. Buradaki vurgu, kadının dini sorumluluk bakımından erkekle eşit olduğu noktasında yoğunlaşmasına rağmen eğitim gibi hayatın diğer alanlar için de olumlu çağrışım-larda bulunduracağından önemlidir. Anne bileşeninde en çok öne çıkan tema, anneye sevgi-saygı gösterilmesi ve iyilik yapılması, eş bileşeninde ise eşe karşı iyi muameleyi övmek, kötü muameleyi kınamaktır. Aynı şekilde kız çocuğu bileşeninde de en çok kız çocuklarına karşı ayrımcılık ve kötü muamele yapılmasının kınanması öne çıkmaktadır. Bütün bunlar, Diyanet perspektifinden kadın sorunlarının yoğunlaştığı alanlara işaret etmek bakımından anlamlı bulunmuştur.

Sonuç olarak, hutbelerde gerek kadın alt kimliklerinin ele alınış biçiminde, gerekse örnek kadınlar bağlamında örneğin, Hz Aişe'nin hadis rivayet eden kimliğinin öne çıkarılması gibi, daha çok eşitlikçi ve olumlayıcı bir söylemin ege-men olduğu, cinsiyet farklılığına merkezi bir anlam ve önemin atfedilmediği tespit edilmiştir.

Notlar

(*) Dr., Diyanet İşleri Uzmanı, e-mail: zekiyedemir@gmail.com

- 1 Diyanet İşleri Başkanlığı, Strateji Planlama ve Yönetimi Geliştirme Daire Başkanlığı'nın verilerine göre, 30.03.2011 tarihi itibarıyla; Diyanete bağlı, faal olan cami sayısı 80.042'dir. Bunların, 76.344'ünde Cuma ve Bayram namazları kılınmaktadır.
- 2 Ülkemizde nadir de olsa Diyanet'in hutbesini okumayan camiler, yine nadir de olsa Cuma namazına katılan kadınlar vardır. Ama bunlar geneli etkileyecek düzeyde değildir.
- 3 Mehmet Yaşar, "Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitim Açısından Değerlendirilmesi" (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995; Celaleddin Acuner, "Mehmet Akif'in Mev'ize ve Hutbelerinin Din Eğitimi Unsurları" (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995; Mehmet Suna, "Günümüz Cuma

- Hutbelerinin Toplumu Eğitmedeki Etkisi" (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996; Yunus Emre Gördük, "Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler" (yüksek lisans tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001; Muhammet Döner, "Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü" (yüksek lisans tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- 4 Murat Gökarp, "İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivayetlerinin Tetkiki" (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001; Ümrân Deniz, "T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Tahlili (1995-2000)" (yüksek lisans tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002; Yusuf Ay, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Genel Değerlendirilmesi (2001-2004)" (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008; Ahmet Aslantaş, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahrici ve Tenkidi (2001-2005)" (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
 - 5 Mehmet Selman Malkoç, "Nuğbetü'r-Raşşaf min Hutbeti'l-Keşşaf'ın Tahkiki", (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
 - 6 Kasım Kocaman, "Dini İletişimde Hutbe" (yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
 - 7 Zuhal Özduval, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Cuma Hutbelerinde Kadına İlişkin Söylemler. Aydın Kadınların Değerlendirmesiyle" (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 3.
 - 8 Yusuf Taşan, "Dini Tebliğde Hutbenin Yeri ve Hz Peygamber'in Hutbe Tarzı" (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
 - 9 İbrahim Işık, "Ömer b. Abdulaziz'in Hutbelerinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri ve Değeri" (yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
 - 10 Ceren Kenar, "Bargaining between İslam and Kemalism: An Investigation of Official İslam Through Friday Sermons" (yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
 - 11 Örneğin bir tezin alt başlığı. 'Aydın Kadınların Değerlendirmesiyle' şeklindedir. (Özdural, 2006)
 - 12 Bunun nedenleri şunlardır: 2004 yılında artık gün (Şubat 29 gün) vardır ve yılın ilk ayı ocak 2. ve son ayı aralık 31. günün cumaya denk gelmektedir. Yani 53 gün, cumaya denk gelmiş ve cuma hutbesi okunmuştur. Yine 2010 yılının ilk (1 ocak) ve son (31 aralık) günlerinin cuma gününe rastlamasından dolayı bu yılda da cuma hutbesi 53 kez okunmuştur. Bunlara bayram hutbeleri de eklenince bu yıllarda okunan hutbe sayısı 55 olmuştur. 2006 yılında ise hem ocak hem de aralık aylarında Kurban bayramı olduğundan iki Kurban bayramı hutbesi okunmuştur. Buna bir Ramazan bayramı 52 de cuma hutbesi eklenmesiyle bu yılda da okunan hutbe sayısı 55 olmuştur. Sonuçta 11 yılda toplam 597 hutbe okunmuştur.
 - 13 B.02.1.DİB.0.12.00.01/203-02-230 sayılı ve 17.02.2006 tarihli Başkan Prof. Dr. Ali Bardakoğlu imzalı talimat.
 - 14 B.02.1.DİB.0.12.00.01/015-1089 sayılı ve 05.10.1999 tarihli Başkan Mehmet Nuri Yılmaz imzalı talimat.
 - 15 Din Hizmetleri Genel Müdürü Dr. Yaşar Yiğit'ten alınan bilgi.
 - 16 19 Ekim 2011 Hakkâri Çukurca'da şehit olan 24 asker dolayısıyla 21.10.2011 günkü cuma hutbesinin konusu.
 - 17 23.10.2011 Van Erciş Depremi üzerine 28.10.2011 adlı cuma hutbesi.
 - 18 <http://www.sabah.com.tr/Yasam/2011/11/25/kadina-sidetine-hayir-hutbesi>

- 19 <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1206383&title=diyanet-cuma-hutbesi-ile-kadina-siddete-dur-dedi>
- 20 <http://www.sondakika.com/haber-diyanet-kadina-siddet-e-karsi-hutbe-hazirladi-3148443/>
- 21 <http://gundem.milliyet.com.tr/kur-an-kurslarinda-12-yas-siniri-kalkti/gundem/gundem-detay/08.04.2012/1525497/default.htm> şöyle yazılmıştır: *28 Şubat darbesi ürünlerinden biri olan Kur'an kurslarına giden çocuklara 12 yaş sınırı getiren uygulama sona erdi. Diyanet, Kur'an Kursları Yönetmeliği'ni değiştirerek küçük çocukların Kur'an kurslarına gitmesi için uygulanan yaş sınırına son verdi. Buna göre artık çocuklar okulların tatil olduğu zamanlarda velisinin isteğine bağlı olarak Kur'an kurslarına gidebilecek.*
- 22 Örneğin; 30 Ağustos Zaferi için hazırlanan bir hutbe başlığı "Vatan, Millet, Devlet... İlelebet"tir (29.08.2003) .
- 23 -Toplam *dini* içerikli hutbelerde (161) ilk üç sıra: Ramazan ayı, oruç ve Ramazan Bayramı(33), Kurban, Kurban Bayramı ve İbadeti (21), Peygamberimizin doğumu ve Mevlit kandili (15);
-Toplam *milli* içerikli hutbelerde (53) ilk üç sıra: Çanakkale Zaferi (10), İstanbul'un Fethi (9), Cumhuriyet Bayramı (9);
-*Sosyal* içerikli hutbelerde (66) ilk üç sıra: Yaşlılara saygı haftası (8), anneler günü (7), okulların eğitime başlaması (7)'dir.
- 24 1999 yılında okunan hutbeleri içerik analizine tabi tutan bir çalışmada, hutbelerin dini olduğu kadar milli karakter de taşıdığı belirtilmiştir. Söz konusu dini ve milli gün ve gecelerin oranını % 40 olarak vermiştir (Onay, *a.g.e.*, 3). Son 11 yıl içinde bu oran %36'dır.
- 25 Konu başlığı açılımları şöyledir: İman; Allah, Melek, Peygamber (Hz.Muhammet, Hz.İsa), Kitap (Kuran), Ahiret (cennet-cehennem), Kader. Günahlar; içki, yalan, kumar, hırsızlık, riya, zina, faiz, rüşvet, falcılık vb. Ahlak; güvenilir olma, ölçülü-tutarlı olma, yaşlılara saygı, düşküne yardım, Allah için sevgi, saygı, dedikodu yapmama, iftira atmama, hayâ, hoşgörü, iffet, merhamet, misafirperverlik, yardımlaşma, affetme, tutumlu olma, hasta ziyareti, affetme vb. Kandiller; Kadir, Berat, Miraç, Mevlit, Muharrem ayı. İbadet; namaz, oruç, hac, kurban, dua, şükür, tevbe vb. Hak- eşitlik; adalet, ahde vefa, kul hakkı, kamu hakkı vb. Aile-Akraba; düğün, komşu, yetim, gençlik, çocuk, komşuluk, evlilik, akrabalık, kadın, anne-baba, çocuk eğitim vb. Çevre; doğal hayatı koruma, hayvanlara merhamet, kâinat vb. Milli Günler; fetih ve anma günleri. Zararlı Alışkanlıklar; hurafe, sigara, israf vb. Çalışma-Ticaret; iş ahlaki, kazanç, iş hayatı, ticaret, işi güzel yapmak, tüketiciyi korumak vb. Sağlık; organ nakli, engelliler, sağlığı korumak, temizlik vb. Diğer grubuna giren konular ise hicret, ölüm, şehitlik, seyahat, vakıflar, Veda Hutbesi, iletişim, sadaka, tefekkür, acele etmemek, zaman bilinci, Fatiha suresi vb. gibi geniş bir konu yelpazesini içine almaktadır.
- 26 Konusu çocuk (23 Nisan) ve gençlik (19Mayıs) olan ve Milli Bayramlar için okunan 15 hutbe, aile ile ilgili hutbelerle çakışma olmaması için milli günler içinde ele alındı.
- 27 2010 yılı verilerine göre; Başkanlıkta 3.724 bayan görev yapmaktadır. Bunlardan 11'i İl Müftü Yardımcısı, 1'i Din İşleri Yüksek Kurul Uzmanı, 64'ü Din Hizmetleri Uzmanı, 249'u vaiz, 3.325'i Kur'an Kursu Öğreticisi olarak çalışmaktadır (Diyanet İşleri Başkanlığı İstatistikleri 2010, s. 23).
- 28 Hutbe metinleri kim tarafında kaleme alındığı hutbede yazmaktadır. Buna göre, 38 hutbe 12 farklı kadın yazar tarafından kaleme alınmıştır. Bu hutbelerin 14'ünü Dr. Ülfet Görgülü, 9'unu Semra Nurdan Yağlı kaleme almıştır. Geri kalan 15 hutbeyi de diğer kadın yazarlar kaleme almıştır.
- 29 Örneğin "iffet" konusunu işleyen hutbelerden "Züleyha Karşısında Yusuf Olmak" (16.12.2011) başlıklı hutbeyi bir kadın hutbe yazarı kaleme almıştır. Aynı konuyu işleyen erkek yazarın başlığı ise "İffet insanını Süsüdür" (08.07.2005). "Konuşma üslubunu" konu edinen hutbenin kadın yazarının başlığı "Sözü Güzel Söyleme"(09.09.2011), erkek yaza-

- rın başlığı “Söz Söyleme Sorumluluğu”dur (05.09.2003). “Namaz”ı konu edinen hutbenin kadın yazarının başlığı “Namazı Miraç Kılabilmek” (01.07.2011), erkek yazarın başlığı ise “Namazın Önemi”dir (10.05.2002; 09.07.2010).
- 30 Cuma namazı, hutbeden sonra kılındığı için, cemaatin mesai durumu dikkate alınarak sürenin kısa tutulmasına özen gösterilir.
- 31 Hutbe başlarındaki ayetler Arapça olarak okunur. Tercümesi daha sonra metin içinde verilir. Hadislerin ise çoğunlukla Türkçesi okunur. Bu her hafta en az bir ayet ve hadisin anlamının cemaate açıklanması imkânını verir.
- 32 Benzer bir durum için Ahmet Onay hutbelerin anonimleştiği, muhatabının olmadığı, bunun da hutbenin etkisini azalttığı şeklinde yapmaktadır (*a.g.e.*, s. 8-9).
- 33 Örneğin 27.07.2001 tarihli “Çalışmanın Önemi” başlıklı bir hutbe.
- 34 Örneğin erkek veya kadın işi ayırımı yapılmamıştır.
- 35 Örneğin 31.08.2001 tarihli “Evliliğin Önemi”, 23.08.2002 tarihli “Evlilik Müessesesi ve Ailenin Korunması”, 04.07.2003 tarihli “Nikâh ve Dügünlerimiz” başlıklı hutbeler.
- 36 Örneğin 20.06.2008 “Kuran Öğretimi ve Yaz Kuran Kursu” adlı hutbe.
- 37 Örneğin 28.03.2008 tarihli “Yaşlılara Saygı Dimininizin Emri” başlıklı hutbe.
- 38 Bir hutbedeki hitap sıklığı 1 ila 12 arasında değişebilmektedir. Ancak hutbe en çok 3-4 hitapla okunduğundan bu tabloya ilk dört hitap alınmıştır.
- 39 Bir hutbede “kadın”, “kız çocuğu, kız evlat”, “eş-hanım”, “anne”, “anne-baba” kelimesi ya da kadın ismi (Hatice, Aişe, Asiye gibi) geçiyorsa bu hutbe kadınla ilgili kabul edildi.
- 40 Kadınla ilgili hutbe sayıları 1, 2, 3 gibi küçük sayılardır. Bu yüzden, aralarındaki farkı yüzde oranına bakarak büyük artış veya azalıştan bahsetmek yanıltıcı olabilir.
- 41 Bu hutbeler içinde iki hutbe (11.05.2007 ve 02.05.2008) her ne kadar anneler günü için okunmuşsa da içerik anne ile değil aile ile ilgilidir. Dolayısıyla bu hutbeler doğrudan kadın ile ilgili hutbeler içinde zikredilmemiştir.
- 42 Bu alt kimliklerin yanı sıra olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur. Tarihsel süreç içinde bütün kimlikler gibi kadınla ilişkili kültür bağımlı olduğu kuşku götürmeyen yan kimlikler de bir değişim içindedir. Hutbelerin bu değişimin neresinde olduğu tespit edilmeye değer bir konudur.
- 43 İfade kadın kelimesi geçen, içeriğinde de kadın-erkek ayrımı yapmadan her ikisini de ifadelerde, muhataplıkta, emir ve yasaklarda eşit tutan, her iki cinsde de birlikte hitap eden hutbeler bu bağlamda ele alınmıştır. Mesela; “Mümin erkeklerle mümin kadınlar birbirlerinin velileri ve dostlarıdır”(Tevbe, 9/71), Mümin erkeklerle mümin kadınlara söyle gözlerini haramdan sakınsınlar”(Nur, 24/30,31), “İlim kadın-erkek her Müslüman’a farzdır”(Et-Tergib ve’s Terhib, C.1, S.96) gibi.
- 44 Kadına karşı uygulanan şiddet; ırk, kültür, coğrafya, din, eğitim fark etmeden her toplumda görülmektedir. İngiltere’de 2004 yılında yayınlanan bir araştırma, *şiddet en geniş anlamıyla kullanıldığında*, 16-59 yaş arası kadınların %45’i yaşamının bir döneminde, %26’sı da son yılında en az bir kez bireylerarası şiddete maruz kaldığını ortaya koymuştur (Wallby ve Jonathan, , 2004: 11). 2010 yılında yayınlanan başka bir araştırmada ise aynı yaş grubunda Almanya’da yaşayan Türk kadınlarının %3,3’nün son bir yıl içinde aile içi fiziksel şiddete maruz kaldığını ortaya koymuştur (Demir, 2010: 102).
- 45 597 hutbenin tümünde kadınların olumsuz örnek olarak verilişi şu şekildedir: 13.09.2002’de sözde durma ile ilgili hutbede “ipliğini eğirip sonra bozan kadın”; 26.09.2003 deki takva ile ilgili hutbede “kadınlarda başka kadınları alaya alması” ifadeleri yer almıştır. 09.07.2004 tarihli adalet ile ilgili hutbede hırsızlık yapan kadına ceza verilmemesi için gelenlere Peygamberimizin cevabından; 10.04.2009 tarihli hutbe de Peygamberimizin hayvanlara merhametinden bahsederken “kedisini aç bırakan kadının cezalandırılacağı” sözleri yer almıştır. Bütün bu örneklerde, kadını olumsuzlayan ve ziyade konunun olumsuzluğu önplandadır. Yani failden çok fiile dikkat çekilmektedir.

- 46 Hemen her toplumda olduğu gibi ülkemizde de dini konularda genelde erkekler daha çok söz sahibidir. Hatta açıkça cinsiyete işaret eden *bilim adamı* gibi *din adamı* tabiri yaygındır. Hz. Aişe rivayet ettiği hadisler nedeniyle saygınlığı olan bir kadındır. Bu nedenle onun isminin hutbelerde geçmesi, hatta aynı olayı rivayet eden başka ravi varsa onu değil de Hz. Aişe'yi zikretmek hem toplumun kadına bakışında pozitif etki sağlayacak, hem de sayıları az da olsa cuma ve bayram namazlarında camiye gelen ve hutbe dinleyen kadınları da ilim yapmada teşvik edecektir.
- 47 Rum, 30/21: Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir.
- 48 İsrâ, 17/23,24: Rabbin kendisinden başkasına asla kulluk etmemenizi, ana-babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi yaşlanırsa, sakın onlara "öf" bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: "Rabbim!, beni küçükken sevgi ve şefkatle koruyup büyütükleri gibi sen de onlara merhamet et."
- 49 Tevbe, 9/71: Mümin erkekler ve mümin kadınlar birbirlerinin dostlarıdır. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyarlar...
- 50 Aynı konuda farklı rivayetlerle gelen hadisler bir kategoride ele alındılar. Bunlar: a.Buhari, Şehadet,10; *Büyük günahların en ağırını siz haber vereyim mi? Allah'a şirk koşturmak ve ana-babaya asi olmaktır.* b.Buhari, Eyman,16: *Büyük günahlar; Allah'a ortak koşturmak, anne ve babaya karşı gelmek, adam öldürmek ve yalan yere yemin etmektir.* c.El-Münziri, et-Tergib ve't-Terhib, c.III, s.328, Beyrut, 1938 (Taberi rivayet etmiştir); *Üç şey vardır ki, bunlar ile yapılan amelin faydası olmaz. Allah'a ortak koşturmak, anne ve babaya asi olmak ve savaştan kaçmaktır.* d. Ahmet b. Hanbel,1,201: *Büyük günahların en büyüğü; Allah'a ortak koşturmak, insan öldürmek ve anne-babaya itaatsizlik ve saygısızlık etmektir.*
- 51 Veda Hutbesi: Ey İnsanlar! Kadın hakları gözetmenizi ve bu konuda....Kadınlar size Allah'ın bir emanetidir.
- 52 Aynı konuda farklı rivayetlerle gelen hadisler bir kategoride ele alındılar. Bunlar: a.Riyazü'z Salihin C.1/270: *Kız çocuğuna bakıp büyütüp, güzelce terbiye edene cennet, hem de cennette en güzel makam, Rasûlullah'a komşu olma makamı vaad edilmektedir.* b.Müslim, Birr 149: *Her kim iki kız çocuğunu yetişkinlik çağına gelinceye kadar büyütüp terbiye ederse, kıyamet günü o kimseyle ben yan yana bulunacağız.* c.Riyazü'z Salihin C.1/265: *Her kim iki kız çocuğunu yetişkinlik çağına gelinceye kadar büyütüp terbiye ederse, kıyamet günü o kimseyle ben, yan yana bulunacağız.*
- 53 Buhari, Edep 2: En çok iyilik etmen kimdir sorusuna Peygamberimiz annendir demiş. Ey Allah'ın Rasûlü! İnsanlar arasında iyi davranmama en çok layık olan kimdir? Diye soran sahabeye cevap olarak; "annendir", buyurdu. Sonra kimdir? Sorusuna yine, "annendir", sonra kimdir? sorusuna ise; "sonra babandır", cevabını vermiştir.

Kaynaklar

- Acuner, C. (1995). *Mehmet Akif'in Mev'ize ve Hutbelerinin Din Eğitimi Unsurları* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslantaş, A. (2009). *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tenkidi (2001-2005)* (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ay, Y. (2008). *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Genel Değerlendirilmesi (2001-2004)* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aygün, D. (2011). "24-25 Mart İl Müftüleri Semineri", Ankara.
- B.02.1.DİB.0.12.00.01/015-1089 sayılı ve 05.10.1999 tarihli Başkan Mehmet Nuri Yılmaz imzalı talimat.

- B.02.1.DİB.0.12.00.01/203-02-230 sayılı ve 17.02.2006 tarihli Başkan Prof. Dr. Ali Bardakoğlu imzalı talimat.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Demir, Z. (2010). *Almanya’da Yaşayan Türk Kadınları. Durumları, Sorunları, Din ve Diyanet Algıları*, Ankara: DİB Yayınları.
- Deniz, Ü. (2002). *T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Tahlili (1995-2000)* (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Döner, M. (2004). *Yaygın Din Eğitiminde Hutbelerin Rolü* (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eyüboğlu, A. (2011). “*Kadına Şiddete Diyanet Hutbesi*” Milliyet Gazetesi, 28.11.2011
- Fairclough, N. (2004). *Analysing Discourse, Textual Analysis for Social Research*, London and New York: Routledge.
- Gökarp, M. (2001). *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivayetlerinin Tetkiki* (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gördük, Y.E. (2001). *Yaygın Din Eğitiminde Hutbeler* (yüksek lisans tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- <http://gundem.milliyet.com.tr/kur-an-kurslarında-12-yas-siniri-kalkti/gundem/gundemde-tay/08.04.2012/1525497/default.htm>
- <http://www.sabah.com.tr/Yasam/2011/11/25/kadina-sidetne-hayir-hutbesi>
- <http://www.sondakika.com/haber-diyanet-kadina-siddet-e-karsi-hutbe-hazirladi-3148443/>
- <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1206383&title=diyanet-cuma-hutbesi-ile-kadina-siddete-dur-dedi>
- Işık, İ. (2008). *Ömer b. Abdulaziz’in Hutbelerinin Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri ve Değeri* (yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kenar, C. (2011). *Bargaining between Islam and Kemalism: An Investigation of Official Islam Through Friday Sermons* (yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kocaman, K. (2006). *Dini İletişimde Hutbe* (yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*, 2. Edition, London and New Delhi: Sage Publications.
- Malkoç, M. S. (1990). *Nuğbetü’r-Raşşaf min Hutbeti’l-Keşşaf’ın Tahkiki* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Onay, A. (2004). “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c,17, sayı:1.ss. 1-13
- Özdural, Z. (2006). *Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Cuma Hutbelerinde Kadına İlişkin Söylemler. Aydın Kadınların Değerlendirmesiyle* (yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Paçacı, İ. (2006). “Hutbe”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: DİB Yayınları.
- Suna, M. (1996). *Günümüz Cuma Hutbelerinin Toplumu Eğitimdeki Etkisi* (yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşan, Y.(2007). *Dini Tebliğde Hutbenin Yeri ve Hz Peygamber’in Hutbe Tarzı* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wallby, S. ve Jonathan, A. (2004). *Domestic violence, sexual assault and stalking: Findings from the British Crime Survey*, London: Home Office Research, Development and Statistics Directorate.
- Yaşar, M. (1995). *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.